M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No Ref. 1345

Ser. ~~Bhuvana~~ dyotikā

Title: Rudrādhyāya bhuvanadyotikā

1343 (b)

C

Naiṣadhīyabhāvadyotikā	Title
Śeṣa Rāmacandra.	Author
	Editor
	Year, Vols.
	Publisher
1343 b.	Remarks

विप्रलंभवसनं शोडशे विवादः । अष्टादशेनैकवर्समणीत्यादिना शैववर्सनं सूचितं मधुपानरतो स्मववसनं वर्क्तेतं एको
विंशे सूर्योदयवसनं विंशेवनके तौ स्मरार्थत्यदमित्यनेन नवक्रीडा सूचिता एकविंशे देवतास्तुतिः द्वाविंशे चंद्रो
दयवसनं नायको दयस्तु समस्तेनापि समलिखक्रीडाद्य वसनं निधिनमस्काचार्य गचप्रसंगः यतो नूनमप्यत्रापि किं
च्चिन्नअगेकार्यं न दूषयतीत्यक्वान्ननिषधसंबंधिनिषधीयं दृश्यावक्षः ॥१४॥ इति श्री शेषरामचंद्रविरचितायां नैष
धीयनावद्योतिकायां सर्वा नवव्याकरण्यां प्रथमः सर्गः समाप्तः ॥ छ ॥ श्री कृष्णायनमः ॥ छ ॥ अथ पदं सतु खेन नैमी प्रत्यव
य ववृसनार्थं द्वितीयसर्गमारभते ॥ अधिगत्येति । अपसच्च जानीय प्राप्ति दर्शनं तरत्तस्मात् भुरुषं प्रेष्यात्तपृथ्वीपतेः शका
शान्मोचनं प्राप्य यो बाधामप्यविषयस्तं लोकोत्तरं हर्षं पदासद्दंमो लेभे अथ चकश्चि द्वाह्मणो जगाम निधुवनेऽधीश्व
रात्म भोजगत्या स्लेनो कस्य स्य श्वराद्वा गुरुषोत्तमाश्री विप्लाशकाशान्मुक्तिं संसारादिमोचकं ज्ञानं प्राप्य यतो वाचो
निवर्तंति इत्यादि श्रुतेः यो वागमागोचरोपि शश्वन्मनसोप्यगोचरो त्तमानंदं ब्रह्मस्वरूपं विंदत इति शाश्वत शत्रुपु म
वो ध्वनिः आनंदं ब्रह्मणो रूपमिति श्रुतेः सकलदुःखछेदपुरःसरं नित्यं निरतिशयानंद प्राप्तिर्मोक्ष इति
वेदांतसिद्धांतात्पर्यं न मुक्तिं संसारिकदुःखोछेदं प्राप्यानंदमविंदत इत्यक्तं नतत्र भुक्ते रेवानंदं चान्मुक्तिं प्रा
प्यानंदमविंदतेत्यसंगतिः परिहृता आनंदमविंदतेति वलौकिकीयं मुक्तिः । तच्च तस्यानंदं दृष्टसंजवनीति
रोयं आत्यंतिकी दुःखनिवृत्तिर्मोक्षः इति तु मते असंगत्याशावान्मा दे प्राप्यानंदमविंदतेति यथा श्रुत

प्या२

मेवव्याख्यातं। जगत्याबंदसोऽधिकाद्म्बरादितिकेचित् व्याचक्षते तन्न युज्यते चदुपेन्द्रं। अनुप्रासः अच्छिन्न एवालंका
रः। श्लक्ष्णत्वात् प्रकाश्यते। यस्मिन्ननुक्तेऽप्यर्थः शब्दशक्त्या ध्वनिः। यथा बलस्य ... अग्रजो भ्रमो हारः कालागरुमली
मसः। पयोधरान्तरस्तस्याः कनकचक्रे निजाभिणामिति जगती जगति ... दोविशेषेऽपि च्छिन्ता वपिदं तविप्राङ्ज्ञ
जा इत्यमरः। मुक्तिस्त्यान्नो वने मोक्षे इति विश्वः। न निर्धारणे इति निर्धारणषष्ठीसमासनिषेधात् पुरुषाणामुत्तमा मुत्तमइति
सः। यद्यपि कर्तृमहत्त्वोऽयद्यपि पुरुषेषु उत्तम इति निर्धारणसप्तमीसमासे क्रियमाणे न निर्धारणा इत्यस्या
पि विषये सप्तमीसमाससंभवात्तस्य विषयप्रसंगस्तथापि उत्तमशब्दस्य द्रव्यशब्दत्वमंगीकृत्य पुरुषश्चा
सावुत्तमश्चेति विशेषणसमासं कार्यं। वाक्यस्य चोत्तमोपक्रमत्वादुत्तमस्य विशेष्यत्वं पुरुषस्य विशेषणत्वमि
ति नोत्तमस्य पूर्वनिपातशंका। कार्योत्तमपुरुष इत्यस्य तु सन्महदित्यादिना साधुत्वं। यद्वा निर्धारणेऽपि सप्तमी
समासान्न कार्यः। न चोक्तरीत्या निर्धारणे षष्ठीसमासनिषेधस्यैव यथा सप्तमीसमासे उत्तमपुरुषे तुल्याऽ
यत्तिपूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरविधानात् षष्ठीसमासे तु समासान्तोदात्तत्वविधानात् स्वरे विशेषान्न निर्धारणे इत्यस्या
प्युक्तविधेयचान्तराणां क्षत्रियः शूरतम इत्यादाविजात्यान्निरेकदेशस्य समुदायादपृथक्करणान्निर्धारणाभावात्संबं
धषष्ठ्या एव वा समासः पुरुषेत्युत्तम इति पंचमीति योगविभागात्पंचमीसमासो वेति केचित्। तत्र कूचत्पं वमा ६५
पि चतावेच्छुल न्यचाहुपेक्ष्यं। यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम।
हे१

यथा केन विद्दीप्यते। अथ च फलस्य परमात्मसाक्षात्कारलक्षणस्य स्तनं कथयन्ने बोधकमित्याह वदंतं वि
षयत्वस्थानेऽत्तरीयस्थानलक्षणे तस्माद्धदासे निर्लंच्य तत्तुरीयावस्थाम प्राप्तमित्याह वदवं तत् सर्वविष
षयेषु सानुरागं च यत् हृदयं तद्विरत्यः शुकोलक्षणया तदुपदेशयोगाभ्यासवशेन हृदयसंलग्नायि शुकया
गा। ज्ञापदेशा इतिप्रावतन्तिरास्याः। स्मरकिंशुकाशुगायस्मात्तादृशां विषये त्यः परा इत्तचित्तां। अनंतरं च
प्रियस्य परप्रेमास्पदं सच्चिदानंदघनस्य परमात्मस्वरूपस्य स्मृतः सन्निहितानंतरं प्राप्यस्य तस्यानुध्यानाकृष्टतन्वा
न्निसंनावनास्तेजानदर्पणी इतरामां चामवं कृतां। विविधा या योगावियोगास्त इतीमष्टांगयोगयुक्तां कांचित् योगिनीमि
व। यद्विशिष्टां योगिनीमिव दाडिमीमिच्छतां एवं विधां योगिनीं यथा कश्चित्पश्यति तथा यं दाडिमीमिच्छते त्यर्थः। उप
वनैकविप्रदेशे योगिनीनामपि सद्भावाद्यत्र एवं वा योगिनीमिव दाडिमीमपश्यत् उन्मेआपदद्दशत्यर्थः इत्यर्थः इति ध्वनिः
सामर्थ्याद्दिवशात्त्वलानः श्लेषः। समासोक्तिर्वा उपमारूपकं वा। अनुप्रासश्च। रोमांचेश्चवाद् मांगेऽच कंटको मरपित्तेति विशे
विये योगिनीमिति। संपृच्येत्यादिना विप्रपूर्वा घिकजेः कर्मकर्तरि घिनुण् ततो ङीप्। दाडिमीमिति जातिवाचित्वात् ङीप्। ईङ् कर्तृ
रि निष्ठायामुदात्त इति स्तनेतिपदे पुवाद्यान्। आस्यार्थस्य स्यातदेल तद्यवर्कर्मण्ययनि ... स्मरेतिमदनोऽभ्यंतरोत्तरंगस्य गिरिपत्र
नद्यासवाविरहिहृदयदारकेयत्तत्राम्बांधिपलाशे एवमंबं शकलमिव शातशरारोपवर्षिकानां मांसलत्वलक्षणं दिवाकर्षे
पलाशोपलाशाकुसुमप्रसवबंधनमस्मावश्यमात्राणापि मांसलगति। तद्दर्शनाद्विरहिणो व्यथन्तं इत्यर्थः। पलाश

नातश्च वंकशीयसामितिवासंबंधः।उपमोत्प्रेक्षते फलं चोन्मानमांसयोरितिविश्वः।कालखंडयकृतौतुसमेक्ष्मेइत्य
मरदक्षिणपार्श्वेकृष्णमांसांशः।कालखंडमितिक्षीरस्वामीक्षषादायसुनिरक्तत इतिरः॥८॥ नवेति।नवानवपल्लव
यावासुनास्पृष्टान्नतएवपुष्परसकसैमिश्रितांगीविकासशोभमानमुकुलयुक्तावासुसंबधादोषकंपयु
क्ताकाविक्षितानयप्रीतिभ्यांउपलक्षितेननृपेणनेत्रेणसादरमालोकितापुष्पितलतादिदर्शनंविरहिणाम
सत्यामितिदर्शयदाहभोजः।किंवारितिवसंतकालस्मरकारणुनासंवर्द्धितेविषपादपएषपायः।अस्मिन्मनागपिविका
शविकारनाजिनिमाभवंतिमदनज्वरसंपिनाद्दनि।रमणीयचावादरः।तिर्यगादिसंभोगवत्तांतावलोकनंविरहि
णांकोल्लहलमावहयतीति।वात्रादरः।यदाहकालिदासः।अत्राविमुक्तानिरथांगनाम्नामित्यादि।अथचगंधवहेनवंद
नकर्पूरशरिपरिमलबहुलेनाविलासिनाचुंबितामकरंदसरंदृशौःस्वेदबिंदुभिःकरंबितांगीस्मितशब्दसान्निध्यात्तु
स्मितशोभिकुड्मलास्मितशोभमानदंताचुंबनवशासंकुचितलतास्मितशोभीमुखीवाहर्षतुसात्विककंपयुक्तोपर
मत्रीवाद्वयकंपयुक्तानवतरुणीलतासदृशीतन्वीनविद्यतेबालशैशवंयस्यासानबालानाएवंविधापुरुषांतरयुक्तेवाद
मयंरमणीयत्वादनुरागाद्वादरस्ताभ्यामुपलक्षितेननृकेचिद्विटेननेत्रेणसादरमालोकितावरादरयुक्तेचानऊनय
श्री त्रापिदृश्यतेत्येकवचनंवहतीतिवरुः।बालतागंधस्याशैवलेशस्यवहोबालतागंधवहेनिवंविधानवालतागंधवेक्षत
रुणेनचुंबिताकाविदितिवा।नवानवोढालतासदृशीतन्वीनवोढचाढ्ऋतासकंपयतीतिवा।अन्यत्रपूर्ववत्।समासा ५५

क्तिरतिशायोक्तिश्चादीनदर्थेदिराक्षयंनिषेधार्थनिकारसमासश्चान्नलोपाभावः।संयोगोपधश्चेपिअंगगात्रकंठेभ्यश्चेष्यते
इतिवक्तव्याकरंबितांगीत्यत्रङीप्॥९॥पविविंचतीति।पथिकलक्षणाशालमामारलौभ्रमरलक्षणाकज्जलव्याजात्पाप
कर्माण्यर्जयंती।कामदेवस्यपूजासंबंधीदीपिकाइवाचंपककुड्मलपंक्तीनजोऽपश्यत्।कामोद्दीपकानिदृष्ट्वा
विरहिणोम्रीयंते।रूपोत्प्रेक्षापकुत्यनुप्रासाः।पंथानंनित्यमितितोःपांथः।चंपकानामुपरिभ्रमरानतिष्ठतीकविसमा
चारइतिकेचित्।तत्रतिष्ठतिपरंवियत्नइतित्वप्रामाणिकाः।यदाहुः।ठथ्यअचंपकअकलिअपुसावयअंपुलोयंतोमु
द्धोपरिमललुद्धोमरिदुसिमावच्चमावच्चालाहम्भिअलाहम्भिअतीवअणासोदुट्ठोउसमतंयोविसणयावइधसोसरव
वादिअमरणामिति॥१०॥अमन्यवेति।विरहिणांनेत्रोपघातकरंपुष्पवंतरप्रदेशगतंपरागंमदनेपूर्वमीश्वराधमु
क्तेषुशरेषुलक्षणेषुसंलग्नमीश्वरागन्नस्मवासावतर्क्यत।भस्मनाकिलाबध्यचेनवति।उत्प्रेक्षायमकंच।अंधकर
णेत्याद्यभुमगेस्फूलेत्यादिना।रव्यकन्।अरुद्विषदितिमुम्॥११॥पिकदिति।उदितकरुणाख्यात्कवनेभ्रमरहुंकारैर्विर
हिलीदुहर्शांकोकिलादाकर्ण्यतिसितिअनास्थायान्नलगतयाअधीरतयाअभिनयवझालकमललक्षणहस्तप्रसारि
णौस्थलकमलिनीपरिसक्ताननलोऽपश्यदिएवंविधवनेवियागिदृशांभ्रष्टएवतिस्मत्तिइत्येन्ऽनएवानास्थयाअनादार
रायस्थ्यदितिवा।अन्यत्रापकदिदयेकस्मिंश्चित्कस्यचित्कष्टांदशांभ्रष्टएवतिअनोस्थयाऽनिलयाकिमनेनेति

करं प्रसार्यं वारयति। अनास्वाद्य संसारानित्यतया निनयचत्रा करं प्रसारयतीति वा॥ वनेपिकाः कंजंति भृंगाङ्
कारं कुर्वंति कुरुणपुष्पाणि विकसंति कमलानि वोन्मीलंति एतच्च दृष्ट्वा विरहिणो व्यथ्यं नेति भावः। मम। पिराञोस्
तीर येणस्मरवियोगान्नविष्यंति। स्वगतयाः नास्ठयेत्ति केचित्तु गौरवानावा दुपे। लुप्तोपमेत्याहुः। रूपकं समासोक्तिः श्लेषा
नुप्रासश्च। करुणाख्ये रसे दृष्टे तपायां करुणामनेविविधः। आस्ठेत्यात्वोपसर्ग इत्यङः। दूङः स्यादिचादो हित्वा त्रिष्ठा
स्यनः हृस्वादुत्तरोवा त्वादिचाद्गुण्वो दीर्घश्चेनिर्दिष्टः॥ ८८॥ रसालेति। स्फुरद्भ्रमररव एव क्रोधहुंकारो यस्य तथा वायु त४
नावंवलैः कल्लोलैः हत्वा विरहिणो लोकायत्तसेनानयानी संता दाउ मिहन्ति वा नद्यदानलेनादर्शि। अन्योपि क्रुद्धस्त्य
चलेन त्र्यंगुल्यादिना तर्जयति। रसाल एव शालः प्रकारः स्फुरयति। उङ्गुयते विःपक्षी यस्मादेवं वृन्तः रेफया प्याव माथमाह
ति। अभिधानात् रेफस्य अरव एव रोषहुंकृतिर्यस्य तादृशः वायुचालमुकुलैर्धजाग्रैर्विशिष्टो योगो अवियोगस्तद्वत्तत्रावे
श्यान्ति ताय वैरिणे जनायेति केचित्। रूपकात्र्येकानुप्रासाः। सोरेलकारः ह्रस्वस्य पुष्पपिवस्ते तात तदुक्तं यथा विशेषविशे
ष्यत्वा वा द्विशेषणसमासः। दिग्मानिति ददातेः सनिर्दिष्टे वचने सनिमामतीसः। अत्र लोपो स्त्यासस्य स्त्यस्त्यासलोपः। स्य
स्यार्धधातुके इति तच्चं। भयजीते स्यादिच्छ क्यात्तजनानियमिनित्समासः॥ ८९॥ दिनइति। रेपांपथप्रतिदिनं चंद्रशंठ
शान्नवात दुमकुसुमगौत्रप्राक्नहि। सर्वांजिसंतापंवलनस्वत्यं वंपथि कायशयंतइवांमत्तचातारक्तनेचान्को। किंसा प६

नपक्षिणः सो हुगं यथा स्यादेवं ददर्श। कुद्धा ब्राह्मणा अप्येवं विधाः संतः शापं ददते। उत्प्रेक्षायमकानुप्रासाः। रेइत्यन
देशोव्ययं। कुजलनयो रितिहेधिः। ञ्जसोरेधावितत्येचं अभ्यारित्यश्चोपेचैधि। हन्तेत्यत्तेर्हि पाम्रादिना कन्ठादेशे तोरुलि
करक्ष्वे वा तत्रैवा पांथमिति पंथानं नित्यं पंथानं गच्छतीत्यर्थे णःपंथा देशश्च। शक्यमानचात्ता वा त्यां थमितिद्विती या उ
पालं नाना वाच्यशपत इति लङ्न्भावः॥ ९०॥ अलीति। अमलमालयो योगं चंपककुमलं अधीरयाबुध्या स्वाद रम्यालोक
आतंकितवाध्य कितःसत्स्व नलो विरहिणो विनाशाय प्रादुर्भूतं तगमेव धूमकेतुमुत्पात विशेषं शंकितवान्। धूमकेतु
विनाशसूचकः। उत्प्रेक्षानुप्रासौ॥ धूमकेतुः स्फत्तो वह्नावुत्पातग्रहस्तौ दयोरिति विश्वः। अथ चांपेय श्वंपको हेमपुष्प
कः इत्यमरः। ततो विकारप्रत्ययस्य पुष्पलुक॥ ९१॥ गलदिति॥ तस्य सरागं नमितं गिभिः भ्रमणप्रकारविशेषैः प
ततासंबद्धत्तभ्रमरपंक्ते एवं विधं केसरकुसुमं मदनवाणशल्यनिर्घर्षणस्खलनं तोन्तस्यं तो देदीप्यमानाः स्फुलिंगा
यस्मादेवं विधशाणां निकषणामिव व्यलोकयन्त। परागोज्वलकणस्थाने तुंगा बलिनिरास्थाने शाणस्यापि भ्रम
णं भवति। लोरुद्धर्षणी उज्वलंतःकणाश्च तस्मादुच्छलंति। उत्प्रेक्षानुप्रासो जातिश्च। शाणस्तु निकषः कष इत्यमरः।
९२॥ तदिति। सौगंध्यादिगुणस्तु कास्तु षाट्कुद् पिस्तुगंधिनलोजं उद्दिश्य पततन्शीला गुणानिला पिलोःतएवकड
माक्षुगंधितदंगं उद्दिश्य पातुकाः इति वा। सुगंधितदंगंउद्दिश्य कुसुमात्माकाशात्यातुको इति वा। एवंविधाः शा

ह्यमानाऽत्मरणक्लीशालोकस्य धनुषो हृषोद्गुष्टनिर्गतानां बाणानां त्वांतेऽलक्ष्याप इवेति गम्योत्प्रेक्षा शिलीमुख
शब्दवाच्यत्वं त्वान्ते कारणं अलिबाणौ शिलीमुखावित्यभिधानात् दृढनिर्गतो हि बाणो ध्वनति अलिश्चैवं न स्पृशतीति तत्स्वधा
नुष्को लज्जतेऽगुणास्पृशा स्वोत्स्पृशेऽप्यच मौर्वी स्पृशाः कुसुमलक्षणा धनुषः स्तकाशा सुगंधिनिलांगमुद्दिश्य पतनशी
ला मदनबाणपांक्तिरपि मौर्वी स्पृशः शिलीमुखालीरिति वा उत्प्रेक्षा व्यतिरेकश्लेषत्वानि मदनुप्रासः जातिश्च सुगं
धीति सुपूर्वस्य गंधशब्दस्य गंधस्येत्वं चापाण्डुकाइति अत्र शीलोल्लपत इत्यादिनाऽरुकं रु ऊरुमरुदिति वासुनाविलसं
तो ये पल्लवाः शाखाग्राणि तेषां कंटकैर्हतं मरुतुल्यस्य देवतुल्यस्य ललतो विलासं करवतो पल्लवस्य विटपस्य कं
टकवती लूता कंटकैः न खेदनमिति वा मरुत्तुल्यस्य देवतुल्यस्य ललनपल्लवइव पल्लवः शाखस्य तीक्ष्णत्वात् कंकटा
रिव न खेदनमिति वा तथा समुद्घृष्टश्रीखंडं च विघृष्टं सौगंध्यं यस्मात् समुद्घृष्टचंदनस्य सारं सौगंध्यं यस्मादिति वाऽस्कंद
शल्लकुणा या सारशब्देन घनसमीलदानेन यस्माद् उत्खात श्रीखंडसुक्तककर्पूरसौरभमिति वा अत एव गणिकास्तनतुल्यशाखं
स्वयमेव पक्वं बिल्वं नरफलं ददर्श कुलस्त्रीकुचवन्नरवाहनादित्राकल्प्योत्स्पनो चित्या द्वारेति विशेषणानां अतिशयोक्ति प
मानुप्रासाः वारनारीकुचयोः श्रीफलसाम्यात् स्तनयुगलमनघं श्रीफलश्री विडंबीति कामशास्त्राद्वारनारीणां उत्तमत्वं सूचि
तं मालूरश्रीफलौ बिल्वे इत्यमरः ललना ललतयपदा सौरभमिति गंधाढ्यजनसुपूर्वादिति भावः अर्थ कर्मकर्तरि केलिभवृ उपसंख्या ५७
नात् परवेल्लिमं पचेलिमाः पक्वया माषा इति भाष्यानुरोधात् कर्मणि ॥४७॥ भुवनेति श्रीपुंसइव यां तंकरणयोर्विंध्ययोर्मध्ये यदू

परि॰

ऊनं तस्मिन् योग्यानि यानि पुष्पाणि तैः पूर्णं सीमध्यविलयस्यैवंविधं पारशुक्लं विरहितं तत्तद्धृदयत्वांतयोः शुध्वा कामं तृणीरत
स्मिन्जनः प्रकर्षेणालंकृतः पुष्पाणां रम्यवाचक वद्वयाः चित्तनिमज्जनोचित्यमिति कवितात्वांतिमानरूपकं वानुप्रास
स्तच्चापाटलिः पाटलाम्मोघेत्यमरः तूणोपासंगतूणीरनिषंगइषुधिर्द्वयोरित्यमरः कर्मण्यधिकरणे चेति किः
पामुनीति वनेऽभ्यालितौ मेचकश्चोत्तरस्य स्तोत्रधकारपत्ते पत्त्रुटनंतथाऽजेनगिलितं चंडस्नेबंधिनं कलास्मृत्कु
ङ्करत्वांकुरिवासुनालातः सुनिशां त्रिसंतावनावशान्निदृतिस्यं तावनार्थश्यामवस्त्या उडुकुच कलिकानां श्वत्रचादाकार
साम्याच्चंद्रकलाचं चंद्राद्य यमनेन व्यज्यते अथ श्वितिद्यतिर्धवलवस्मिन्दितं किंचिद्व्यापदा घकुंरन्चनेसिंहिकासुतः
सिंदद्वयमेनोऽएतदर्थद्योतनार्थमिव वनपदं आयोजि सिंहदर्शनाद्यपात यं नवति तत्पाविरहितो त्यागस्त्यद्दष्टदर्श
नाक्रांतमिति भावः तमिश्रस्य पक्षो हृदं तस्य त्रुटिर्द्दृश्यतो यांति पूर्णिमानस्यां क्रूरेनने छिन्नं तं सवतिमनोः अक्रमनहितं
स्य वयमनमेव तवति इत्यर्कोरिति वाऽचितत्तमिश्रपक्षस्य त्रुटिरमावास्यातस्यां क्रूरेन सवीत्मना अहितमिति व्याच
क्षीतो उत्प्रेक्षा यमकानुप्रासाः शितिर्धवलमेचकावित्यमरः कोरकितनइति तारकादित्वादितच् ॥४८॥ उरइति आदौव
लात्कारेण वालितानि वहमेन पांडुराणि ये स्तनयाद्वेतेरावरणस्य संबंधिन्याः लतायां तत विशिष्ट ब्राह्मणाः लतपद्दे त्वम
णाव्यवेदलद्दलमावरणमाच्छिन्नं येनेति वा सुविशेषणं वा सुविशेषणं वा एवं विधाः पुष्पसु वायाः किलयः क्रीडावल्ली
कितायांत्या नलेंत्र तनेत्रयं कोबं ततुवत्यः तिर्यगादिसंयोगावलोकनसुखातिशयात् हततनेत्रयं कोचमित्यर्थः विर
हिच्चादसहत्वाद्धा अपरवपुरत्राद्दीहताच्छिन्नाउ षारवत पांडुरस्य वस्त्रस्याच्छादितरावरणं येनेवंविधस्य पुरोनगर

स्यसंबंधिन्यां वा वीरुधि रम्यत्वादंतःकरणं विशेषणाविरणाद्धि इनि। यद्वा आपघदानपरां चलनग्रहणपूर्वकं विशेषेणरुणा
द्धि रुद्धं न ददातीति विरुद्धं तस्यां कस्यां विरुद्धं दर्शयन्निति तविजा आनन्दस्वतो देवकुल्यस्य कस्य विनायकस्य पुष्पबाणक्रीडा
विलोकिताः सत्यपुत्तमं पुरुषं ललनेत्रयुग्मं कौवंसजातीनन गतां स्त्रियमीक्षेतेति। नेक्षेताकं निनग्नां स्त्रियं न चसंयक्को
मिथुनामितिच निषेधात्॥ नन्स्वस्मशून्यस्य वातुलस्येति केचित् श्लेषपक्ष मास्तां तनुप्रायाःरुहरुचे श्चकपीविरुदित्यत्रा
न्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः। रुहेन्यंकादित्वाद् कुत्वं मिलतिरुनयपदानि मीलनं निमीलः माद्येधञ् गुरोश्च हलइति स्त्रियां
वेत्रप्रत्ययेनिमीलावानतः पूर्वेणाबकुरीहिः॥२१॥ गता इति ये कुल्यायस्य उत्संगतले उपरिष्टिदेश्यत्र यत्रांक स्थलेतर्द्धि
प्राप्ताः तां धात्रीं दृष्ट्वा मुपभातरं च फलानां बाकुल्येन पुण्यजन्यफलाधिक्येनवातिशयेन नम्रीभूताः शिरोनिम्नैस्तके श्चास्मृ रगै
शतो नमस्कारं कुर्वन्तश्चतान्स न जःकथं नानिनंदति स्मेति काकुरितिकेचित् धात्रीमामलकीमिति केचित् प्रक्रांत विष
यत्वात्तच्छ्रेयश्चहृद्यं नापेक्षितो श्लेषः समासोक्तिर्वा धात्र्यास्यादुपमाता पिङ्गितिरप्यामलकपीत्यमरः दधातितां धयंति
तामिति धः कर्मणीति ष्ट्रन्डीप् नामितैरिति उल्लज्वलेति पाक्षिकं मित्वं॥२२॥ नृपति उद्यानवा पुत्तिर्हिमीचंतं मकरंदे स्मृ
तालसंकेतकी कुसुमपरागैः श्वेतीकृतं एवंविधमत एवा कौमुदीतुल्यं दिवसंतेजस्तस्मिन्नृपायरुषान्नादत्तायतो विरहि
चंद्रिका दुःखदायिनी भवति चंद्रिकातुल्यं दिवसे जातमतश्चंद्रिकाबुध्यातदपि दुःखदंजानमिति भावः शास्त्रूणामति
स्वरूपकं एवंविधमहर्महः कौमुदीसंबंधिनोहनावविरहदलनलक्षणायादुःखानि नादत्तापि तुदत्तवानिति वा पूर्वोक्तमहर्म
हो मुदो दत्त कौमुदानादत्तो शेत्यादिस्थले यो गाद्य द्यपि चंद्रिकासाम्यं वर्त्तते तथापादमहर्महःशब्दवाच्यमिति तेन मुदो द पद॥
ताः कौमुद्यः कारे शोवनदत्ता इति केचित् शेत्यादिषु गुणेषु उक्तं दिच मनेजोऽपियदि शेत्यादिनैव सुखं तरंददौ नपापिको

मुदासंबंधिना हर्षान्न ददौ वेत्तिकेचित् दिवसतेजःकौमुदीसंबंधिनो हर्षान्नदादाइति केचित्। दिवसतेजः कौमुदीसंबंधिन
हर्षान्नादत्ता पितु ददौ एव विरहात्सूर्यश्च चंद्रिकाया विरिणोतततश्चान्यलोकस्य चंद्रिकाजन्यं सुखं दिवसतेजो विरहिणो
ददौ स्वपक्षः। शत्रुणा सहृत्मित्रो भवतीन्यायादिति केचित् इति तत्रिविधमपि व्याख्यान मेवं विधस्य दिवसमहसो विरहि
णामुद्दीपकत्वात्सुखदेउत्वात् सुज्यामित्यपेक्षायां प्रद मर्हदू इति रोसुपीति रेफः॥२३॥ अयोगेति विरहिणोपिन लस्य
तत्रसिद्धं मुखं सुंदरं सा हादव नातिच्चिनचंद्रमवतदेवा वियोगदशा वहु चिरमेव वासान्हाचंद्रं पश्यता विरहिणा
न्हाने न भवितव्यं तदधुनापि नन्हायंति रोषेणाय रक्तनेत्रेण कुहूरिति रुक्छ्रायस्य कुहूरिति रौती तिवानेन कोकिले
न चंद्रविरिणी प्रमा या स्याकारिता कुहूरिति शब्देन वा चंद्रविरिण्याकारिता विरहे सत्यपि चंद्रादाधिक्यं सुखस्य व्यज्य
ते। अस्मदीयो ऽयं तदवप्रवेशाभिप्रायवा कुशल इति न्यायेनास्महे यतुस्मरणं कृतवानिति तल्लक्ष्याकस्मनाच्च मुखमालिन्
न्यं न भवति तत श्रेयमुत्प्रेक्षा उत तेति किमर्थं ततश्च कुहूरा हूयत इति किंयतश्चंद्रविरिणीनिकेचित् खणं रुतत्तया शब्देन कु
हूराहूयतेति केचित् रुतीशब्देन कुहूरा हूयदृष्टं तन्न शब्दितेति केचित् तत्सर्वं वृथा व्याख्यानं कथमाहूयतेति प्रश्ने दृष्टुप
न्यासोपेक्षितत्वाद्धा चायं पेक्षोपया वांगपस्य चात्वात्तमेचार्थं चंद्रविरिणीति विशेषणवैयर्थ्यापाताचुपेन्द्रुपरक पदत्र विशेषणा
नैव दत्तोत्तरकत्वान्नायं दोषः रूपकं स्मर नावनमदनेन या रक्तनेत्र हेपिरोषेणेव रोषेणेव वारुणवसुखेतिलुप्तोत्प्रेक्षा प्रकृति
वर्णानुप्रासश्च कुहूस्य कोकिलाथापन हुँकुकयोरपीति विश्वः॥१०॥ अशोकमिति यतः पत्नी शोचितोतएव न विद्यते शोको
यस्मादित्यन्वर्थं नाम यस्य तस्य नाथस्तत्ता तस्यानिनाथेन शरतोरन्दरणो सा सुखमशोक हृदमेव प्राप्तान्नृपथिकान्नृनहंत

शरव(टीका

मि वा शोक मेषऽमन्यत कीदृशैः पक्षवैः शाखाग्रैः तच्चांगीकृतो मदनस्य ज्वलन्नस्त्रजालकोऽस्त्रसमूहः पुष्पस्तनूस्तेप्र
येन प्रतिष्ठापितमिमदनस्य ज्वलदस्त्ररूपाणि जालकानि कलिकायेनेति वा ततः शरण्यं शरणे रक्षणे साधुं समर्थं
यतः पथिकानन्यो पिथाणो वैरिशस्त्रसमूहमग्रे प्रतीक्ष्य शरणमागतानरक्षति। अर्थान्वितनामता शायगता
न्पथिकानवंतं मारयंतमिवामन्यताय ततः शरण्यं शरणे रक्षणे साधुं समर्थं यतः पथिकानां कामास्त्रेत्यो नयं
तानि सुमदनास्त्राणि पुष्पांतरा हारुणान्यत्रैव विघ्नंतो ततः मदनास्त्राणि स्वहस्ते गृहीत्वा अयमेव मारयती
ति वा रक्तान्यशोकपुष्पाणि दृष्ट्वा पथिकाव्यथ्यं तदिति भावः। अध्वगानवंतं रक्षितुमिति हृतो शतेति केचित् तत
खड्गिकादिवदस्येयं संज्ञेत्यर्थः। किंप्रन्नतो पयोगित्वादयमर्थः साधनीयो न। उत्ते दास्यभासोऽक्लिष्टो। शराणां वधरक्षित्रोः शरणं कोक्लिष्टामि
रक्षणे गृहे गृहाः पत्न्यां गृहस्मताधते विश्वः कोर कोजालकं कलिकेकलिका कोरकः पुमान् इत्यमरः शरतोष्का धुरियं
तो अध्वगान् इत्यत्रो नात्यंत दूरपारे तिङः अवरक्षणका निगतिप्रातिन्न स्यव गमप्राव शर्म वाणस्य मध्यर्थ यावनन्
क्रियेत व्याख्या लिंगनदिं सा दानं नावदूदवाप्ति तिस्म राणानदिं सा घनां॥१०॥ बिलासेति क्रीडादीर्घिकातीरेत
रंगनाराकोकिलन्नमरगीतैः कोकिलपंक्तिजातेर्वामिषूरन्नत्यन्तयष्टिवानपि तौर्यत्रिकं नृत्तगीतवाद्यरूपं ते
न जमाराधयामास। अर्थांतरन्यासमाहादेव सुकृतः पुरुषः कस्मिन्कस्थाने भोगंसुखंसुखसाधनेर्वा नाप्नोत्यपि तु पृ०॥
सर्वत्रापि प्राप्नोति। विरहिणस्तस्य तौर्यत्रिकं यद्यपि सुखायन न भवति तथापि मधूराणां सेवा व्यापारे दर्शितान

तु तस्य नलस्त्रीकोशापि तुल्यतरति भोगं इति। वीक्तवीतेषां निरुक्तिस्तेषु वनलसंबंधिनी सातदानास्ति मात्रूत्तेषा
पि भोगा एव। यथा नीरागजनसमीपस्थापि युवतिर्युवतिरेवेति कश्चित्। अपि तिन्नक्रमः वने तौर्यत्रिकं न लंका
पि सुखिनं नवकाराय तो भाग्यभाजनः सुखमाप्नोति। अस्य तु नैमीलानं विनाक्ते तो भाग्यन्नास्ति। उक्तन्नथा
भोगप्राप्तिरितिकेचित्। तत्तु व्यक्तान्याधिवेन विरुद्धार्थप्रतीतेर्भ्योपेक्ष्यं। तौर्यत्रिकं तेन जंपुरवदनेररापहिंसि
त वन्नत्रमाः। खेदेनाग्य भोक्तुशुभाशुभकर्मभोक्तुसुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारलक्षणं भोगमुक्तेनाप्नोति। अपि
तु सर्वत्रायो हि सुखीयस्तेनांतरे पि सुखमाप्नोति। यस्तु दुःखी यस्तेनांतरे दुःखमेवेति वा। सुखिनः स्थानांत
रे पि सुखप्राप्तिप्रतिपादनं प्रसंगात्तेन तांत्ररसुप्रासत्तो र्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं। आस्तक स्याकोपपीडयोरिति विश्व त्य
मर श्वः। भाग्यं शुभात्मकविधेरस्यात्तु नाशुनकर्मणीति विश्वः। अलीलिपदत्ते रेदन्तं तोलिशब्दोज्ञेयः। इकारांत श्चेत्ध्यं
तच्चास्तूर्वनिपातश्यात्॥११॥ तदर्थमिति। लोकेनुनलस्त त्यर्थमिव पाठयित्वानलोपवंतुक्ताः पटवः स्फुटवाचः शु ने०
कास्तेनलं अस्तुवनूतस्यैव तेन प्रकारेण तद्गुनेमुक्ता स्फुटवाचः शारिका अपि स्वरामृतेनापजेतुस्तः शुकुः
नलपराक्रममगायिन्यो नलपराक्रममगायन्नाथ पूर्वनश्रवंतिपरं अध्याय पश्चान्नलपौरुषगायनीक्तताउक्तेपिते
नैव प्रकारेण तत्पौरुषगायनीचनाइति। शारिकाविशेषमेव वा। स्तुतिविरुदावलीपाठकाः स्तविताः अध्यापोति
श्रीडज्जीनां गणविलयनदाच्चांगायनीत्यत्र एफेदुतिएफदातनस्त्रैः॥१२॥ इनीति इत्यनेन प्रकारेण अनीष्टसोर

न्यस्य मृदु सुधानं परिश्रमको। कोकिलोपगीतोपि कीरस्कतोपि च बाह्यमामोदनरं सौरभ्यातिशयं जेतेनैममी
विरहेणाभ्यंतरं आमोदनरंद्रवातिशयं नलेने। बाह्यपरमिति केचित्पाठः। तत्र केवलं बहिरामोदनरं
स्पविंदतेत्यर्थः। आमोदो गंधहर्षयोरिति विश्वः॥१०४॥ करणेति। सकलर्तुसंकटस्मिन्वनेतं एव सहा
यं वसंतं विलोकयमानो मदनः वसनलोलोकि रुदितः। निजकेतनं चक्रवर्त्ति चिह्नलक्षणभूतं रेखा
रूपं मत्स्यं हस्तेन धारयन् स्वध्वजस्तंभचिह्नं मत्स्यं हस्तेन धारयन्। हस्तधारणे कारणमाह। हृत्तालवालपानी
यप्रवेशशंकया। उत्प्रेक्षोपमानुप्रासाः। दधदिति नाभ्यस्तेतिनुम्निषेधः। आल्हयते खन्यते इति आलवालं
स्थायति मृजेराजवा लालीयर इत्यौणादिकप्रत्ययः। बाकुलकाद्यपालवत्॥१०५॥ ललनेति। ललनारूपा अव
लास्तासांलास्यविद्याध्यापकः। तरुप्रसूनगंधसमूहस्य चौरः। पुष्परसलक्षणो गंधोदाकत्वतजलकी
वन डोपवनो नलमसेवत। मधुगंधारव्यं नलसरस्तस्य वारि तीति केचित्। क्रमेण विशेषणत्रयेण मंदत्वसु
गंधित्वशीतत्वानि ख्यायंते। एवं विधो वातः कार्यसिद्धेः सूचकः। अन्योपि एवंविधः पीठमर्दादिपरिवारकं
विरहेणानायकस्पेर्वात्ता उज्वलवेषैरेव राजायतः सेव्यते। रूपकसमासोक्त्यनुप्रासाः। पश्यतो हर इति
चानादर इति षष्ठी। वाक्रदिकूपश्यछ्या मुक्तिदंडहरे षित्यलुक्॥१०६॥ अथेति। चिरात्बहुनाकालेन ६०॥

विस

वृद्धिं प्रापितं। चिरंतनानि प्राचीनानि ऐरावतादीनि यानि रत्नानि तैरधिकं। पूर्वं तिन्यस्यसूत्रान्येवास्त नमधुनाउत्ताप
एव बहूजातानि तेभ्योधिकं वंधनं मंथनात् येन गहावात स्मिन्वने तडागरूपेणैव तिरोहितं। नूयनिव
सत्तडागे सम्बुद्धो राजादहशे। अपांनिधिरिति रूपकं। लुप्तोपमेत्या। उदकबहुलं व्यज्यते। तस्मिन्वने वसं
तमपांनिधिरिवतिसादा। दुष्टेदा। अन्योपि परिवृष्टधनो राजादि पीडनाभयेन सर्वं धनं गर्त्ताचा निरूपडवे
दिशां तारगुप्त्यावमतिरत्नं स्वजाति श्रेष्ठापीत्यमरः। मंथनादितितीनत्यपादानत्वं। चिरेणेति चिरपरुत्पर
रित्यस्त्रा वक्तव्यः इति त्र॥१०७॥ पय इति। जलेनार्द्धवृतस्वरूपस्य कूलसमीपस्य द्रुदो विशालस्य रूरस्य व्याजात्
शो० १ शेषनागस्य हृ[illegible]नानूशोभनागपुच्छवत्पुच्छवान्[illegible]त्तनकृतीनां[illegible]तानू उद्द निमग्नैरावतसमूहदंता शो० १
नयोवत्सार सदृशाः इति पूर्वेणायं बंधः। तत्र विवरं तेहंसं अवोधीत्यत्र रेणायं बंधः। पयोधिमुत्तमीमुषिरस्य
तप्रत्यतिभिः श्लोकैः कथ्यते। आकंठमग्नत्वादैरावतानां दृश्यं तो परं दंताएव दृश्यंते। आवलीपदेनवित्राधिक
त्वं सूचितं। पूर्वस्मिके एरावतआसीत् अधुनाउद्भवबहवइत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि रत्नाधिकां [illegible] पूर्व्यं। अनंतो
ते रगेत्यादिनाशेषाणामप्यनेकत्वं सूच्यं इति केचित्। मृणालाशेषाहि[illegible]चपमाणाचाद्रुपेदर्शातंतनूनि न
[illegible]दंतानामपि विशेषणं निनादितिपाठः। अनुप्रासोपमापह्नुतयः[illegible]कमेनलोके निनिषेधाभावादलमु

कामुकाः इति षष्ठीसमासः यस्तु वीनित्यत्र समासस्येति योगविभागात्समासः ॥१०८॥ तटैति । कूलप्रांतविश्रां
तनलसं बंधिनुरगसमूहस्य अगुटोदितप्रतिबिंबसंबंधेन यस्तडागस्तरंगलक्षणा योग्यो नाल्प
स्तासां प्रांतैर्यानि ताडनानि तैः अर्द्धचलमुखैः अवसां सहसंभ्रयन्निव नातिस्म प्रतिबिंबितं वस्तु तर
गक्षणाद्बंचलमिव प्रतिभाति तत्र ताडितत्वेन चलत्वमुत्प्रेक्षितं गर्जनिलाश्वानामुखैः अवसामास्यं घोत्य
तो केचित्तु अग्रलद्धीवीत्याद्येकमेव पदं मत्वा तैर्बध्नातिव्याख्यन्तीत्तन्नु गौरवाभावात्तुपेक्ष्यं उपलक्षणो वा तत्र
तीया । उक्तं त्वानुप्रासौ अस्वादे स्ताडनीकशेत्यमरः ॥१०९॥ स्फितेति भ्रमरश्यामीलतमध्यशोनानां भवेनाल
लानां समूहस्य निनादं धकारस्य ह्रशशोनकजंकव्याप्तं नकुलं खांडं विस्मृतं वा चंडदृढं धारयन्नकृतिशय
नयस्तडागो बभौ । अत्र पूर्ववत्फपर्मायमकानुप्रासाः श्यामलितेति तत्करोतीति एयं तान्निष्ठा उदरश्रिया मि
तिभावितपुष्कचास्तुवक्षा ॥११०॥ रुचेति कमलिनीगुल्मसमूहमिषात्कमलिनीगुल्मसमूहेनैव श्रीमूस
नपोनुगतः श्रीलक्ष्मीहिममुद्देशे तो कदंबपदयोगसामर्थ्यात् कोङ्गिणीति जाता बकवचनं । बक्रय
कभानारयस्यां जंबकं तत्सस्णायुध भाजा कउत्पलसंबंधेनोदकेयुक्तेन वभ्रमरसमूहस्यहितेन ८१
तक्षध्यासिनचवाणसमूहसाहितेन वाशेषादित्तुस्यानिमसालानिवर्वत्वतक्षोत्पत्तिस्थानं यस्य मृण

नदी

लमिवशेषाद्दिः सएवभूश्ययुनस्थानेयस्येतिसम्हृयानान्येवशेषादिरिति । कश्चित्तु अनन्वयायनुसतइ
केवित् । अत्र बोधमाप्रहुतयः । कोकश्चकश्चक्रवाको रथांगाद्वयनामकः । सलिलं कमलं जलं चेत्यमरः । र
थांगनाजोति नजोष्पिः । कमलानुषंगिणीत्यत इनिः । स्ताम सरवेनेति राजादेः सखित्पृष्टसमतिरख ॥१११॥ तरं
रि४ गिणीति मध्यमे विनीरुसंगसेविनीश्वस्वप्रियाः स्वप्रालोत्थरश्चतरंगमालाएव तरंगिलीनेदीर्विरागमस
व्यस्तरूपकां ईषदुन्नतैरक्तोत्पलवृंदहतैः रुचा योश्वनाविद्रुमांकुरस्तमूहस्याप्यपिसमुद्रबहोन
अत्रविशेषानि विद्रुमांकुराश्चबदवः संति । तथापि न घपेक्षयालतरंगाणां विद्रुमांकुरापेक्षयावकोकना
दकोरकाणामत्र बहुचास्पूर्वापेक्षयाधिकं युज्यते । अत्र रूपकयमकानि । विभ्रमरांवभूवेति नीत्या
दिनामस्क्कवचकार्यी ॥११२॥ मदीयमसहति । विस्मृतलतरसाभ्यतोत्पलसमूहस्यनीलोत्पसमूहस्यचव्याजेनो
दकेनिमग्नाया अखंडविषयोद्दिश्य मुद्धिरत्निवनलेनयशंकितः । उत्प्रेक्षापह्नुतिर्यथासंख्यामित्रकारांतरे
णाचंडयुक्तत्वं उक्तेत्विवतो विधुरमृतमितिकेचित् ॥११३॥ वजीत नाइति । यस्मिन्तडागे तरंगसवलानि
२ वस्त्रोनेन ना लितावितनतशैवालवल्लीपरंपरावडवानलोतिशयेनेमाडुर्भृतानाभूमावाकुल्यंयस्थेवंविधोवा भ्रमस्त
त्रा धौवंधारयामासुः । अत्र वंशांको वडवानजभ्रमसहस्य स्तास्तलश्यासस्य मुद्रवाद्भुमचाद्भवाडुज्यं उवा

नलत्वं युक्तमेवेत्यर्थः। प्ररोहन्तमध्यमध्यमतामितिक विसाठः। तत्र प्ररोहन्तमो ध्यमध्यमो यासां तासां ना
वस्तृतामिति व्याख्येयं। उत्प्रेक्षा यमकानुमानानुप्रासाः। वरुणेत्यस्य लंदस्तथा स्यप्रायित्वाद्योगविगो नो
सामर्थ्या [illegible] द्व्यवाडित्यत्राप्येवं। न्तमेत्यत्रब्रह्मलौ पाठ्ये व बसे॥१३॥ नाप्र काममिति। कंरके युक्तास्त्वयं प्राप्य वि
कमितनवात्मकाममित्यतिशयेन सौगंध्यबाकुल्यं प्रकरयंती हृतानि स्फुटानि विकसितानि श्रीगृहाणि कम
लानि येनैवं विधी विग्रहः शरीरं यस्यासा एवं विधाय स्मात्तडागा [illegible] ताकमलिनी दिने। भ्रमरसद्ब्राचरितात ता त्र
एवं विधाग्रकष्ट मदनं देवं प्राप्य रोमांचिताहर्षनरं विहृत एवत्यो दिया स्वर्गेला ध्वतः। स्फुटायाः प्रकाशमानाया भ्र
मःशोभनाया। गृहं [illegible] नं विग्रहः शरीरं यासां ताः दिवोपलक्षिताः धृतमेवं विधं शरीरं यः निखा इति वा। दिवोप
लक्षिताः धृतः श्रीगृहेण सद्भुद्रेण विग्रहो यासां ता इति वा। अप्सरसः समुद्रादेवोत्पन्न इत्यागमः। ष्टतः कमलेषु वि
कसितकमलेषु वीनां पक्षिणां गृहेण गृहाणां व्याप्तिर्ययेति केचित्। तन्नु क्लिष्टत्वादुपेक्ष्यं। [illegible] बोपमोऽप्रावितस्य इति
दित्यादितस्येत्यादिनाणयः। अप्सरायितेति कडः क्यङः सलोपश्चेति क्यङि ऊजसोऽप्सरस इत्यादिना लोपः॥१४॥ पदी
तीयदीयाया दकप्रवाहप्रतिकूलिता देह्योवायुश्वानिनो मिश्रिश्व बलस्तीरतरुस्तिनिमिग्नीतत्यविद्यमानस्य
पक्षानुकंपयतो मैनाकाख्यपर्वतस्य सपक्षतां साम्यं पक्षसाहित्यं वविस्तारयामास मैनाक इव दृष्टेत्यर्थः। उपमानुप्रासौ॥ ६२

॥११६॥ पयोधीनिति। पूर्वोक्तेन प्रकारेण समुद्रं जलधिं चोरेतत्र तडागे क्रीडालग्नमरविंदसुरतेषु वरराघ्रक्रमधुर
[illegible] नौसानि नाशं सुवर्णमियचाश्चर्यकासमो तिके हंसियं समीपगच्छंतं चित्रं यथा तथान्तिके पद्मवसमा
पे वा विचरंतं स्वच्छरूपं हंसं स्वनलो [illegible] ऽश्वसीत पूर्वोक्तप्रकारेणानि निर्मितस्य पद्मवमुवितं नलनिर्मिततडा
गांतरापेक्षयाल्पस्यापि समुद्रतुल्यत्वप्रतिपादनार्थं पद्मवशब्दः प्रायोजीति वा। चित्रं विविधं मृणालादि
[illegible] यंतमिति केचित्। अथ बहुस्तरश्चात्र समुद्रप्रायो विनाशितत्वात् सूक्ष्मवत्तुल्यशरीरे। विवरंतं हंसं परमात्मा
नं कश्चिद्योगि पश्यतीति रिरंसुदं सीशक्तिः तस्याः कलनाद समादरं। यदुक्तं शान्ताशक्तिस्तथानादं सृजत्य
नागचे [illegible] नेति हिरण्मयचां हिरण्मयः पुरुषचक हंस इति श्रुतेः। विरहंतमिति क विसाठः व्यतिरेक समा
सो [illegible] नुप्रासाः। हिरण्मय इत्यस्य विकारार्थे मयटि दांडिनायनादिसूत्रेण हिरण्मयः शब्दः साधुः। अबोधीति
क [illegible] विभक्ततरेणि [illegible] न चानेषध इति प्रथमा॥११७॥ प्रियास्विति। बालास्तु हंसी स्तुमदनार्जितमनु
रागहरितांकुरं बंबोर्मिविताद्विपत्रयुक्तं धारयंतं स्तुरत समप्रा [illegible] चवरताद्वयस्य मिषेण पल्लवयुक्तं
यानुरागवनरातकुरं धारयंतं हंसं आबोधीति पूर्वेण संबंधः। आदिश्रंसको [illegible] नुरागः प्रोक्तस्तु ब
कुतर इत्यर्थः। यत्र हयवंचुपुरस्यानेकांगुलियोगाद्धरणे [illegible] यस्य च पल्लवसाम्यं राजहंसचंचुवरतां च लोहितं रागमुक्तं

जोऽहितं हन्तोऽकरं द्विपत्रितं पक्षवितं बिभ्रतमिति केचित् तन्नु द्वयोजि चान्वान्यायादरणीयं रूपकापह्नुतियथायोग्या
नि द्विपत्रपक्षवराक्षान्यां तारकादिदर्शनादित्रूढातकरोनीतिरिपेता स्वानिष्ठाछन्निकेचिन्नो पक्षावित मित्यत्र उः
नुबंतालितीचोष्ट वद्धा विभ्रतमिति नान्यस्ताब्बहारि तिनुमभावः ॥११८॥ मरीतिसन्नमोऽडो नैमाविरहादेर्यतं वि
कालेपितं पाहितां स्फूर्त्तमात्रमयलोकयकौतुकाकांतां तस्कराणान्तरयतानियमेनसर्वदा नीरुक्मनाविनो दयि
तां यमकानुप्रासौ ॥११९॥ विरहिचेपि कौतुकि चाभिधाने विप्रलंभविच्छेद प्रसंगे कविरयं निरन्यास्ममाह श्रेय का०६
निसे [illegible] हितनलदर्शनेस्यात्रातः सकंपंतत्र निद्रोवितर्कत्तरश्लोकांदा यानुत्तरश्लोकस्यमर्यनायंवाथां
लरन्यास्ममाहावश्येति नियमेन भावित व्यत्रुस्तु नादिष्ठविष्मये बाध्यमानप्रसारा [illegible] हलवांहायनमार्गेणा
[illegible] तिनमार्गे [illegible] त्यपराधीनस्वरूपेणाविधिस्पृहाधीनेन लोकस्यांतःकरणेन [illegible] विधिस्पृहानुगम्यः
तायस्मादिशाप्रतिबंधावातमंडलीधावति तस्यैवा तीनिःसारत्वाद्धानपरनंत्रैणान्योन्यथानुगम्यते तथेत्यर्थः
अवश्यं मा विभेमी परिणायनानुकूले विधिप्रेरितं दंस कौतुकं मुक्तमिति भावः। विधिप्रेरितत्वादेव नल
तस्यीयस्वरताकृवमितो वन्धारानलस्योपकाराय्यं सिसन्यसंनिधावपिबुद्धिपूर्वमिदंदावितिबन्धवः। यद्यप्य ६३
नेनाकारेण तेन [illegible] विधिवशादेवनाविनापि सुखं तस्करतांकोसादृशानमितिभावः। हरे

नितिकवित्वात् उपमायं कानुप्रासौ [illegible] तिरन्यासः। अवश्यमव्यविहितमयूरव्यंसकादित्वात्समासः। कुंपेदवश
मरतिमलोपः ॥१२०॥ अत्र्यवेति। अध्यानंतरं तिर्यङ्क्मभीत्तमन्यः पक्षेणाशिरः समुद्येकचरणे यस्यां स्थितौ तामंग
त्यत स्मिन्समयेस्वरतस्वेदाललसः स्मरः समीपेदलालाग्रसेसानिद्रांचकोरपक्षिजातिरियं। अनुप्रासस्वापएकपा
दिकामितिउककर्मधारयात्स्वप्ने [illegible] अन्यथाऽकं नपद्मादिवा दे कपदानिप्राप्तेः एकपादिकामितिवापाठः
दितिय माश्रित्यैकगोपूर्वादिमत् आश्रयणीयः। अस्य च कर्मधारयादेवाविधानात् कर्मधारयान्मत्वर्थीयाः इति चांकानवकाशः।
तास्मिन्नेवसंज्ञापूर्वकेचाद्दहेरभावदतिवा। कपित्यस्यकादित्वंतदूचोऽप्रपत्वमिति सामीप्ये अव्ययीभावः ॥१२१॥
स्ननालमिति। एकचरणावस्थानान्नलि साहितं न लान नजितशोत्तमतएवपक्षेणशिरः पिधानात्सजानन्नमेवं विध
कांचनस्याविकारस्तस्मौवर्णकिमनर्थितं किंचरणस्यरक्तत्वात् प्रवालदंडमंडितं पीनवसंवारुणं नामरौक्मिति न
कितवानात्कमलंसनालं भवति। चामरं च यद्दंडं भवति। उत्प्रेक्षानुप्रासौ। कांचनमितिविकारे [illegible] त्यभ्
रजता दिताद्वा। अभुथेतिबुधते [illegible] डः रूपं ॥१२२॥ तेतिनीति तानंतेम [illegible] तात्तरणास्यनलस्यपादरात्रिके धारयमा
रोस्वरणोऽश्रु [illegible] तयोः प्रहतनयौवनयोः कानन स्वलित [illegible] ध्यापकं नपद्मवैक्लव्यात्कमप्रैश्वसदसंयामयि
उकामिबद्धकृत्यनाहेकिमुनयाशाह्समनुश्रये। नियाद्धकामइत्यनेनसंग्राममात्रमधीयते। नतु बाहुयुद्धं तेनप्रका

ःप्रवालः॰

उल्पर

रणकाननसलिलयोर्विद्रुमैः पद्मवैश्च सपुष्पनीलतमस्नादेरीतयातेन प्रकाणांबुजैः स इत्त तस्मात्सैकिमिति
तथा शाद्दृ तुपमायोक विद्याचलेतीत तु दोषवचा दुपपत्त्या पदयोः पद्मवरकोत्पलं च संसूचितं योद्धुकामश्च ब
द्धवमभिबलि उक्तश्चानुप्रासो । वने सलिलकानने इत्यमरः । उपानहावित्यत्र न द्विवतीत्यादिना दीर्घः । रजउरस्या
त्रफणांचसन्नानामित्येवाभ्यासलोपो ॥ २२३ ॥ विधायेति पक्षिधारणकपटेन कुसंबंधिनीमत एव त्रिविक्रमानुकारि
णी मूर्तिर्नूचाश्चो इंदुयनन्नियानिः शब्देन चरणेन पदागमेन वा प्राप्तं इसस्वामी प्यथ राजा तं पक्षिणं स्वयमेव पालितनाथमे
यतः त्रिविक्रमोपि बलिध्वंसेन कपटेन वामनावतारसंबंधिनी मूर्तिर्निश्चाकाशगामिन्मोनि नाचरतीनां क्रिणागमनेनवा
प्राप्तमस्य सामीप्यमस्यं हस्तेनाम्बाह्णीरित्यागमः । नलपक्षे बलीनां ध्वंसिनायेषु षाप्तदनुकारिणीमिति केचित् । तनु
गौरवाभावादुपपत्त्यौर्ध्वं पक्षिधारणजातिः श्लेषोपमामेवोनीमिति संबंधे ए गौरवादिचात् डग् प्रत्या ॥ २२४ ॥ नदन्तमिति स
हंसस्तेननलेन स्वतमात्मानं शोचानयात्मुत्तुं पुनः उड्डनाय प्रयत्नं चक्रे । अनंतरं दीनं शब्दं चक्रे उड्डयनगतं प्रत्याशानां
गतः स तु केवलं नलस्य रोदं रं ददर्श । पक्षिजातिः । अनुप्रासश्च । प्रायस्यादिति यस्तु प्रयत्नेऽयत्यस्मा
द्वयोर्नु रेपस्मगाद्दितिण्यनोनिबधे ले डिः रूपं । यद्वा लुङि पुषादित्वादङ् तदेति भिन्नं इति
केचित् ॥ २२५ ॥ स संकोति । सजातीयधारणाद्भयस्त हि मे ते यथ्यस्तु त्यस्त यैवं विधं यत्पक्षि ६४
कुलं तेन व्याप्तमंतरं यस्मिन्पदे वाते नो कूतोदकवेन स कंपतां प्राप्यो त्पतनादनुपश्चा द्वा

सकंपतां प्राप्य तरंगवंचलैः कमलैरेव हस्तैस्तं नलं पतंगधारणान्यषेधयदिवा । अन्योपि जिघांसुः केनचिदुक्तं ठि
चेन दयालुश्चं प्राप्य चंचलैः कमलतुल्यैर्हस्तैर्वार्यते इयमपि पक्षिजातिः । श्लेषो नेहानुप्रासः समासोक्तिः संसृष्टिः ।
अलुकं प्रेत्यत्र नमिकं पीतिरः । सरसः पतंगग्रस्यानीप्सितनयावारणार्थानामीप्सित इत्यपादानसंज्ञायामनावात्मतं
गृहाणि निहितीयां तचेनकेचिद्ध्यावन्दते तन्तु तस्य सूत्रस्यार्थमजानतां व्याख्यानमित्यपेक्षां । अयं हि तस्यार्थः ।
ईप्सितशब्दोत्राक्रमिष्टः ईप्सितं इति क्रियया धात्वोर्ध्वं लक्षणनाभिप्रेतपर्यायः तस्य दिग्रहणे यवा नामात्मीयत्वे गवां वा
परकीयत्वे वा स्याच्चद् विपर्ययेन खल्वस्यैतदभिप्रेतं । यदुनात्मीयनागावः परकीयात्माद्यवंसन्निति माल्न्यावीरयि
दुरीप्सना वार्यमाणानां गवामीप्सिताः नवाच विशेषः । ततः कदुरीप्सिनाद्ध्तिः इत्ताहिनस्यादंभूमीणवकंवा रयति
कूपादंधं वारयतीत्यिस्थ कूपो वारयितुर्वार्यमाणस्य वाभिप्रेतौ क्रियाशब्दस्य तुच्छ रेलं वार्यमाणस्य माणावकोद
र्भमनक्रियया कूपादेराप्यमानश्चाभिसंध्यति । अंधश्चापश्यन्नपि गंतव्यां जिगमिषत्यन्यथाकविदपि तस्य प्रवृत्तिर्न स्या
त्ततो त्रापि वार्यमाणस्य हस्तादिक्रियया पतगस्याप्यमानत्वाद्भवत्येवापादानसंज्ञा । तथा च कालिदासः निवारयं
तीमहतो मुनिश्चनातः ॥ २२६ ॥ पुनरिति तेनन्स्तु दरेतेण न पक्षिणा रहितमत एव सदास्य सरस्य काग कृत्याः क्रियः शो
भायाः शाद्वलेनेन सदृश्या खिलकमलतुल्य चरणमंजीरकल्या राजहंसमंडलीनीरकूजति स्मात स्मान्नूपुरतुल्यत्वा
कूजितस्य मंजरारणितसाम्यं यद्वा कूजने नैतस्यानूपुरतुल्यं चांतथारुषिप्रदेन प्रियेताद्दीनेस्थानं तस्य कोगले व्याम्यं

गनाया श्चरणान्नृपुरौकजिनइ निजेषां॥ प्रयांत्या इ निवर्त्तमानप्रत्ययेन प्रियस्य चरितं प्रत्यागमनं सूचितं॥ उप
मानुप्रासौ॥ कजदं स्तक्का दं बेराक्त इ यन्न पोत्तमः इति विग्रहः॥१२७॥ न वेत्ति॥ भूमीत्यत्रा काशमाश्रिताः पक्षिणो वि
रावैस्तं नजं इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण क्रोधं शांतिस्मारव लत्स्येदो अंगे तिदानक ट्के सामर्थ्यं मंत्रलो प्रंगा प्रातिलोम्य प्र
तिरस्त्रे अप्रातिलोम्यन्फ दादरलो अंगशद्द स्यामर्षे वृत्ते दृष्टचात् अस्यो उक्तिमयाद्दः इह यो निरपराध प्राणिधारणलक्ष
णमधर्मं करोति सत्वं पालयिता स्त्रेयं पृथिवी वसत्य हंनिभवति इति निंदितिस्म॥ अन्यं नजएवा श्रयामोन्नु वद्वु वै चन रत्ना
न्निपूर्णामिपिवसुधां दृष्ट्वा मिके चादित्यर्थः॥ अत्र भूवादि वस्तुपदोपादानात् उत्तरार्धे तत्छ्द्देन परामृष्टानि उविपदेन पूर्व
र्ढ वादइमात ष्प पियथा कथं विद्वान्कार्यं भेदमाश्रित्य परिहारः कार्यः॥ अन्ये नापियत्र सौराज्यं न विद्यते सदेशः परित्य
ज्यते॥ अंगत्याजि च्छि दूय सिन्त्राः रवेइइति उ व्याख्यानं क्लिष्टत्वादुपेक्ष्यं॥ उत्प्रेक्षानुप्रासौ॥ अरिवैरित्यत्र च्छे देरपो
नित्यमुपसर्गेरिकुवइति बाधके प्राप्ते पि विज्ञाषाड्डिरुक्तेवारित्याडि धूओ॥ विकल्पविधानात्पच्छे रपूः॥१२८॥ नेनि
अर्थांतरमियं पक्षिणः सुवर्णपक्षाल्यां जातसौंदर्यं नानक्षापिदृष्टेति बा रं रक्षकवन्नयं नराधिपो द स्त्तल स्त्रणां पंजरं
पक्षिबंधन यंत्रं स्पृशत्वेवं विधेन तेन मानसौकसेन हंसेन हृदयंगमेन वागादि॥ अघवअगतेण मात्रस्य सौव
र्णभिख्द जातसौंदर्यनिश्चर्यक्रारिली भवति॥ पंजरपदेनक रस्तं पुरस्य शोधिल्यं तेन च पीडन भावः सूच्यते॥ ६५
अनुप्रासः॥१२९॥ धिजिनि॥ सुवर्णप्रेन्नवस्य ममसुवर्णप्रेन्नावान् उवाममपन्द्गानवीसृइतालं बंचलं चदनफर

द्या १

णो निंद्यमस्क सुवर्णानिलाषेतोवा हंच्य याक्ष्तः सो वसाभिलषेणैवमां स्तौधीत्यर्थः॥ हिमकरो रुद्धकनिधानस्य समु
द्रस्यथा किं यत् उदक द्विजिनं भवति तथा मी॥ निःप्रबद्धैः सकलसमृद्धिमनो नवत॥ किं यान्नन दमी स्प्रमुदयो नवेन
अविन्नापोपिदित्यर्थः॥ अयोदक द्विर्यं समुद्रेण हिमकरणा नाभिलष्यं ते न तथा समृद्धिमतात्वयामत्यरु सुवर्ण
नाभिलषणीयमिति भावः॥ यथा हिमकरणैः समुद्रस्य नलिनोदयः॥ किं यान भिभवति॥ किंतु विनश्यं त्येव नाति ना
घापरकायद व्यानि लाषेते बकियांल हमी समुदयो न येद्यपित्तु विपदेव मयेदितिवा॥ उपमानुप्रासौ॥ कमलं सलिले
ता अत्र जलजे कमला श्रीवर स्त्रियो रिति विश्वः॥ धिकयोगेन तिद्वितीया॥१३०॥ न केवलमिति॥ साधो स्तव वलोकना
द्धिश्वास संप्राप्तो तरात्मा य स्यैवं विधस्य मम वधो दिसामात्रेन भवति किं चाधिक प्रत्यवाय निमित्ता विश्वासघातः धर्म
भनेमे त्वा दिति वैरिणामपि विश्वसितानां मारणं विशिष्यात्मप्य विशेषेण निंदितं॥ किं पुनर्निरपराधस्य विश्व
श्र सितस्य माहृशस्येति भावः॥ अनुप्रासः॥ प्रमाणं निबर्हणमित्यमरः॥१३१॥ पद इति॥ स्थाने स्थाने से ग्रामदुमदा सरविद्ये
ते एव मारणानुरागस्तेषु न परिपूर्यते परिपूर्णो न भवति॥ अपि चैवं न विलंभुक्तः न पूर्यत इति काकाप्रश्नः एष
हिंसासरे स्तेषु च यान परिपूर्यान परिपूर्णो न क्रियते तेषु तेषु यं परिपूर्णो कर्तव्य इति वा॥ स्थितिस्थाने रणो दुरा स
णःसंति पुरमेषहिंसारसोन तेषु न अत्र पुत्र समरस्य शेषु च यापूर्यत इति निहिरणाजने नासुक्तं चमे व धन्यतु
नै॰ ति वा॥ स्वपूर्णा नेरणोदुरा न्नयसं तो विद्यं ते य तोन भरे च षहिंसारस स्वयापूर्णी क्रियते तेषां भूरत मव्यात्रा

प्र:

नभ्रजति किं खिद्यापिकहं न शक्रोषीति भावइति वा स्थानेस्थाने एवंविधाः क्रूरा न संत्यपि तु संत्ये व एषहिंसारसस्तेषु
परिहू स्सा न विउंयुक्तो नत स्मात्स्वचेत्यथे इति वा स्थाने स्थाने क्रूरा रणादुर्मदायते विद्यं ते तेऽत्रैव हिंसारसः परिपू
र्णो निजवनिनक्रियते वाच्यात न श्वासमासु परिप्रसीक्रियत इत्यर्थादिति वा इदृशं विश्वासदहनलक्षणं कु
श्रितापो रूषं धिक निंद्यस्तेन पराक्रम इत्यर्थः तपणो दीनः तएव करुणास्पदे पक्षिणि मयि वस्त्रेनि अतिशयि
तनिंदाप्रतिपादनार्थं पुनर्धिक्पदं को पृथिव्यां विक्रम इति केचित् वक्रोक्त्यनुप्रासो पदे पदे इति वीप्सायां द्विःप्र
रघनि॰ शब्दः पूर्ने इत्यस्य कर्मणि पूर्यंते इति रूपं कमलिन्य काम्पि ॥१२२॥ फलेन तीवारिज लक्षणायां तु वित्तस्य न्निस्त्वेनरोहं
ति तेषां कमलानां फलेन मूलेन मृणालेन च वनमित्यपि नयेन पुरोवर्तितया दर्शयति तेषे रिव यस्य मम जीवनानि
तस्मिन्नपि निस्पृहे निरपराधे पिमय्यय शक्तिकारिणा च या न त्वा पृथिवी कथं न जुगुप्सता निस्पृहे मुनौ पंडधा
रिण्य धर्मवर्त्तिनि हिमस्त्री रिम्नियो जुगुप्सन्ते वारिरुहां चेति केचित् उपमानुप्रासो अर्पणं च रुती या च हणाया वृ
णाष्टका इत्यमरः कंदूवादिषु कृणाति वा पाठान्त डीत्वात्तं ॥१२३॥ हत्तीति इत्यनेन प्रकारेणोद्दृशी प्राचीनैः वाङ्म
यैः वचाचित्त समाश्रयं विलक्षचलरूपा सहतिलं निर्माय हंसः रूपाक्षोनलहृदये विषये करुणानदीवावोति
चोन्नकारक करुणा वा च च स्माकल्पयदित्यर्थः पक्षिणो मनुष्यवक्त्र चाक्षित्रं स्वनिंदया सलज्जचं दीनो क्रियं ६६॥
या श्र —

तपा सह उ च रस न द्यो तिथी न यं ति रूपकानुप्रासो आत्मन्श्वरित्यम्यज्ञ तो न्यै र्यस्य जायते अपत्रपा ति मद
तीसचिलंद इति स्मृतं ईति श्रद्धाः घिर च थ्ये ति ल्यापि लघुपूर्वादिनेति रोरयादेशः न च पूर्वस्माद्विधौ स्थानिव
द्भाव इति अल्लोपस्य स्थानिवत्वं प्रवेनि दध्यगनः प्रस्त नयगत इत्यादीनां भाष्य उदाहरणात् यद्वा लघुपूर्वादि
त्यनेन सामर्थ्यादन्यपदार्थस्य वर्णस्यापेक्षयात्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणमिति ज्ञापितत्वात्स्थानिवद्भावेन व्यवधानेपि
न दोषः पंचमी समासस्यानित्यत्वाद्वा स्थानिवचात्तावः वाङ्मयैरित्यत्र नित्यं दृढेति नित्यग्रहणादेकावोमयट्
सवित्रे स्यादौ बहुलनियम इति रूपाशाङ्गस्य न पूर्वनिपातः कारुण्येति स्वार्थे ष्यञ् ॥१२४॥ मादिनी वा दुष्कपीडितां तः
स्वतो जीविकां कर्तुं असमर्थात् दरिद्रपुत्रां नरेण तस्यां जीविकाकारिष्यते तदपि न संभवति यतो देवैवैकः पुत्रो यस्याः सैं
वं विधा माता वर राउ नघ प्रसूता ततः स्वतो जीविकां कर्तुमसमर्थापि त्येतरेण तस्या जीविका कारिष्यते तदपि न च संभ
विते वजिविका यतस्तपस्विनी पतिव्रता अप्य च दीनातयोर्मत्पिपत्न्यो रेष मदक्षलक्षणो जनो गति जीवनोपायस्तं मा पीड
यन विधत्वा करुणा नाहेणा नीत्या घेय एवं विधपीडने हि तपास मुदेति एवं विधं मां पीडयन्नेषनलस्त्वां करुणां न स
त व रूपां नोत्पादयतीति केचित् करुणो किरनुप्रासः हंसस्य योषित् इति द्वय मम गति मार्गेर्दशायां च शा नेया
नाभ्यपाययोः अर्द्द यन्नितिम्मि स र्यौ रादिका दर्दयते संबोधने चेति शता आत्मनेपद्यं चेति केचित् तदागणं
तमानित्यमिति अर्दनं दस्तहं तं क चंनि तिमनुष्वका वा परिदार ॥१२५॥ मम दूतेति मम मरत्व यः पक्षिणो गलक्षा

खं

ष्यादयास्त्सखादयाल्लवः क्षणमात्रमीदृगेव संसारस्थितिरिति संसारनिंदया निर्वृत्तिं दुःखविस्मरणं यास्यंतीपरं केवलं
मातः पुत्रशोकस्त्वय्येव तरीतुमशक्यः मम मनसः खानां वक्षणमात्रं दुःखं तवत्तु यावज्जीवमिति भावः भवस्येश्वरस्यनि
दयेति काव्यार्थः। यमकानुप्रासौ। मुहूर्तमात्रमिति कालानेनेति द्वितीया। दयासखा इति राजा दुःसखी इति सूत्रादुष्टक् इति
खलान्तजो केतिषष्ठी निषेधाच्चायतिस्तृतीया।१२६। मदर्थे। त्वा मम त्यजसि मम मदर्थे त्यसंदेशमृणाले तयोर्विषये मे परोमंदस्तत्रग
ला च मिदं मत्प्रियां प्रतीत्येवं रूपः संदेशशून्यास्तामृणालं च तयोर्मे परः प्रियः किं यद्दूरेपि पे वर्तत इति च यो … सत्यपानं तं सं
र्वानृपहितेण रुदतो विलोकयं त्वास्ते प्रियैः समयं कोदृशं वितानजानेः त्वितरामनिर्वर्ण्यो न वितेति भावः किं यद्दूरं यस्या सो किं
यद्दूर इति प्रियविशेषणं वा पूर्वत्र बहुपथ्यादन्यपदार्थः संदेशसंबंधीनि यानि मृणालानि मदर्थयानि संदेशमृणालानि मयार्द्धे देशे
प्रेषितेयानि मृणालानि ते मे परः भारवाकुल्यानंद इति वा। अनुप्रासः। मदर्थे त्यर्थेन नित्यसमासः।१२७। कथमिति द्विवलन्न प्रि
यात्री तचमृदुचयोनिमात्तरे वंविधात्तव करकमलान्मयि विषये चेत् प्रिययास्य वियोगं प्राप्स्यसीति ललाटदग्धकानिक
ठिनान्यक्षराणि यस्यामेवंविधा लिपिः कथं निर्गता। अपि च पुत्रमेतदित्यर्थः। पंकजशब्दः शीतत्वमृदुत्वद्योतनार्थः। योऽत्यतिशी
तलो मृदुश्चातिशीतलं मृदुत्वनिमित्तं चेवं स्वभावस्तस्य दाहकठिनयोरुत्पादकत्वं विरुद्धमिति भावः। कारणविरुद्धकार्योत्प
त्तिकथनाद्विषमालंकारः। अनुप्रासः। ललाटं तन्तुपरस्य … सूर्यजस्मारयोरिति खश … रुर्द्विषदजंतस्येति मुम्।१२८। अपी
ति। अपि प्रियेस्वब्दगोहीसि वजुमहरसद्द शामिमिं हन्तांतं मरणारूपां वार्त्तां किंचान्यं स्वभावतः शोकवशाश्रु च चेलनयनेऽपि
दिशां दशाक्रंक्ष्याकान्यपिसुखानि संशयान्निश्चितामवरिष्ट्यानि विलोकयिष्यासि बत खेदे। मां विनास्य वंश्चत्यमिवाऽद्यसीति भावः ६१

अपीति भावि शोककृत्यकर्मान्तमामंत्रणे अयि इति पाठमादृत्या चेत्यर्थं केचिद्व्याख्यन्ते। दुहियावीत्यत्र कर्मोर्थग्रहण
देहि कर्मकः गौणकर्मकः प्रत्यये नानिर्दिष्टत्वात्कथ्यमा।१२९। मम इति। सुंदरगात्रि मम बहुदुःखेन स्फुरितहृदयया च या
दिवा यदि विपद्यते म्रियते तर्हि हि खेदे अस्य हृदि वेनहतापि पुनर्मरितः यतः स्फुरं निश्चितं ते हत्यजिनवेनाल्पीयांसो
बालकाम्रना भवेयुर्मां विना च तेषां जीवनं संभाव्यते। तत्र वापि मरणेनापि मरिष्यंतीति पिष्टपेषणमेव देवेनकृतमिति
भावः। एकश्लोकेनेति केचित्पठंति। अस्मिन्शब्दो हमर्थे व्ययं चामकिं वाक्ये इत्यादिवद्धातुसंबंधेवा प्रत्ययः।१३०। व
त्वेति। हा हेति खेदे बहुमनोरथैः स्थिरकालेन लब्धानामपि मम चाद्य सुसंख्याकैर्मनोरथैः स्थिरेण … निर्व्याजं चादृशं क्लेशि
कमेत्रास्ते ममशिशुवस्त्रं वापि विरहात्पीडितास्ते पुत्र पुत्र इति भवन्तो मे पुनीडन्तरे … ठिचाक्षणेन गता विनष्टभार्याः।१३
उक्तमेवार्थः सोपस्कारदर्शितः। यमकानुप्रासौ।१३१। सुता इति। पुत्रामांजननीं च विनाचुन्मतिः मुं शिशोपहितः सूदमशब्दविशे
षेस्थिरायकमाचार्यश्रवणीयां याचि ष्यपाकं प्रतिसुखानि कं प्राणीति सुखानि कं प्राणिविधायगोष्ठीः करिष्यथापितनक
मपि प्रति उभयोर्मे तु चात्र शिशुपञ्चितांमियं जातिः। परं कथासु शिष्यद्वकथाशेषी न विष्यथेत्यक्तामर्छिता करुणाय शाकु
लितस्यनृपबाष्पस्य सेचनाज्जागरितः शोकवशात्खंडोक्तिः। करुणरसपोषिका कमाहूय कं लब्धीलत्वा च मुखानि कं प्राणि
विधायगोष्ठीषु विषये च उरा न विष्यपहितो हि मात्रादिकमाहूय गोष्ठीकुर्वीति पितरं च मातरं च विना सुष्मान्यकं मेंप
कः शिक्षयेदित्यर्थः इति वाकं प्रति उदकमुद्दिश्य प्रति केवितराकमाहूय कं लब्धीत्यच कं प्राणिसुखानि चाकथासु शि
ष्यद्वांकथाशेषा न विष्यथ किं ज यो म्रियानस्स कमपाद्वेयाति। कथोद्देशेन मुखं च कं प्रं करोतीति केचित्। शिष्यद्धमि

तिकर्मकर्त्तरितङ् एवकथास्तुशिष्येत्क्त्तरनापिज्ञेयं॥१४२॥हृद्यमितियदर्थंधृतोसितद्रूपंदृष्टमध्येनंपरंयघेलंगकेत्कचे
क्तंपूर्वोक्तप्रकारेणविज्ञापंकवंतममुंहंसंदृष्ट्वापृथिवीपतिर्दीनमुदयालुचेनात्यजत।यदर्थंधृतोसीत्यादिनाधिगस्कचे
क्तेत्यादिपरिहृतांस्कृद्दिगृहात्यालुविदयालुः।दोधकवृत्तं॥१४३॥आनंतीचक्राकारंभ्रमणव्याजेननीराजनांकुर्वतांस्व
बंधूनांप्राकस्वधारणसमयेशोकेननिःसरितबाष्पप्रवाहा स्वमुक्तिसमयेआनंदजनितबाष्पैरनुगम्यमानमागोष्ठ
कोहंसेधृतेतेरुरुदुर्मुक्तेजहसुरितिभावौचहमुक्तंपक्षिणांवपुषित्वापक्षिणोभ्रमंतिरुवंतिचेतिपक्षिजातिः।अन्यस्या
पिकारागारादिनिबद्धस्यमुक्तस्यानिदाक्रंदादितैःबंधकेनैनीराजनाक्रियते।इतिसमासोक्तिरनुप्रासश्च।चंक्रमणमिति।
क्रमेणगतिकौतिकौरिख्येयंइंताद्राक्वेल्कपूपावलयाकारापिगतिकुटिलैवयक्केचिचेतिचकारादन्यत्रापियडोलुक।सर्वेम
गमिमाद्विश्लोकेध्वानदंपदप्रयोगाद्वानंदांकमिदंकाव्यं।इयं।वसंततिलका॥१४४॥श्रीहर्षमिति।श्रेष्ठकविमंडलीमुकुटम्
षणीभूतहीरःश्रीहीरःप्रशस्तोहीरनामाकविर्मामल्लदेवीचजितेंद्रियंममहृदयंश्रीहर्षनामानंसुतंसुषुवेतस्यश्रीहर्षस्य
चिंतामणिमंत्रानुध्यानफलेशृंगाररचनाविशिष्टेनरमणीयेशृंगाररसप्रधानेनैषधीयंचरित्रंयत्रैवंविधेमहाकाव्येप्रथम
दिसर्गःसमाप्तः।चिंतामणिमंत्रचिंतनसामर्थ्यादेवंविधंकाव्यंकृतमिति[illegible]ः।रूपकानुप्रासौ।शार्दूलविक्रीडितंमहा
काव्यंचास्यसर्गसंबंधादिलक्षणयोगात्तथाहि।प्रथमश्लोकेवस्तुनिर्देशः।अतःसर्गसंबंधोपिविद्यते।प्रथमसर्गेस्फु
रद्धनुरित्यादिनादिव्यवर्णनंफलानिपुष्पाणीत्यादिनोद्यानवर्णनंसूचितंसवदतुध्वनेवनेइत्यनेनऋतुवर्णनसूचनंत्र
यस्यमादायेत्यादिनादिव्यवर्णनसूचनंद्वितीयसर्गेनगरवर्णनंदूतप्रयाणंचकथितं।षष्ठप्रथमचतुर्थनवमसर्गेषु